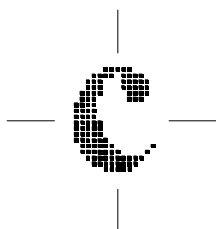

Partijvorming in Centraal-Europa

J.W. van der Meulen

november 2001

desk top publishing: Kitty l'Ami

Nederlands Instituut voor
Internationale Betrekkingen
'Clingendael'
Clingendael 7
2597 VH 's-Gravenhage
Telefoon 070 - 3245384
Telefax 070 - 3282002
Postbus 93080
2509 AB 's-Gravenhage
E-mail: research@clingendael.nl
Website: <http://www.clingendael.nl>

© Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Instituut *Clingendael*.

Inhoudsopgave

Inleiding	5
Partijvorming tijdens het interbellum	7
Het communistische tijdvak	13
Na 1989: veel partijen, weinig verschillen	19
West-Europese modellen	23
Drie categorieën	29
Op zoek naar breuklijnen	31
Besluit	37
Bijlage	39

Inleiding

Sinds 1989 zijn in Centraal-Europa met regelmaat vrije parlementsverkiezingen gehouden, waar grote aantallen politieke partijen aan hebben deelgenomen. West-Europese regeringen en partijen hebben deze ontwikkeling van het begin af aan toegejuicht en zijn bereid geweest een deel van deze bewegingen met geld en expertise te steunen. West-Europese partijorganisaties zijn daarom samenwerkingsverbanden aangegaan met tegenvoeters in Centraal-Europa die een vergelijkbare politieke kleur leken te hebben. Wanneer Centraal-Europese landen gaan toetreden tot de Europese Unie, en de electoraten gaan deelnemen aan de verkiezingen voor het Europese Parlement, zullen vertegenwoordigers van althans een deel van deze partijen zitting nemen in het Europese Parlement.

In verband hiermee rijst de vraag hoe deze partijen zich inmiddels hebben ontwikkeld en wat de onderlinge verschillen zijn. In deze beknopte studie wordt eerst een korte historische achtergrondschets gegeven, waarna geprobeerd wordt aan de hand van een aantal criteria het huidige partijenlandschap in kaart te brengen. Het onderzoek heeft zich geconcentreerd op de vier Visegrad-landen, al wordt hier en daar ook naar andere EU-toetredingskandidaten verwezen. Zoals zal blijken vertonen Tsjechië, Polen, Hongarije en Slowakije voldoende onderlinge verschillen om een analyse zinvol te maken.

Partijvorming tijdens het interbellum

De West-Europese politieke partijen zijn voor een groot deel ontstaan in de negentiende eeuw, als gevolg van de geleidelijke democratisering van de politieke systemen. Sprake was van een langdurig proces, dat onder meer vergezeld ging met de verschillende uitbreidingen van het kiesrecht. De partijen waren bedoeld als het politieke verlengstuk van de verschillende klassen, stromingen en belangengroepen in de samenleving. Ze weerspiegelden dan ook de verschillende cultureel-religieuze, economische en stad-land tegenstellingen in de maatschappij. De historische achtergrond van de Centraal-Europese landen is duidelijk anders. De landen in het gebied kregen hun onafhankelijkheid pas na de Eerste Wereldoorlog. De meeste ontwikkelden zich al snel tot autoritair geregeerde samenlevingen. Na de Tweede Wereldoorlog verloren ze bovendien een groot deel van hun nationale zelfstandigheid en maakten de vooroorlogse autoritaire systemen plaats voor communistische dictaturen, waarin vrije partijvorming uitgesloten was. Toen de vrijheid in 1989 terugkeerde was er van de maatschappelijke scheidslijnen zoals deze in West-Europa bestonden nauwelijks sprake, wat ongetwijfeld op het nieuw ontstane partijenlandschap van invloed is geweest.

Daarnaast bestaan er de al veel oudere culturele verschillen tussen Centraal- en West-Europa. Centraal-Europa is wel omschreven als een overgangsgebied tussen de Westelijke traditie van machtsdeling en pluralisme en de Oost-Europese traditie van machtsconcentratie. De ontwikkeling van het gebied gedurende de afgelopen eeuwen viel weliswaar voor een belangrijk deel samen met die van het westen van Europa. Vergelijkbare vormen van christendom, feodaliteit, en vervolgens van renaissance, hervorming en contra-reformatie deden hier hun intrede. Maar, om Schöpflin te citeren, elk van deze tradities 'was shared slightly differently, less intensively, less fully, with the result that Central European participation in the European experience was only partial'.¹ Zo speelde de staat, aldus Schöpflin, een veel meer dominerende rol dan in het Westen, waar steden,

1) G. Schöpflin, *Politics in Eastern Europe 1945-1992*. Oxford: Blackwell Publishers, 1994 (1993), p. 11.

bourgeoisie, boeren, intelligentsia en later leiders van arbeidersbewegingen in staat waren een autonome positie in te nemen.

Deze eigen Centraal-Europese traditie deed zich ook gelden toen na de Eerste Wereldoorlog een aantal zelfstandige staten werd gesticht, na de ineenstorting van de Duitse, Oostenrijkse, Russische en Osmaanse imperia. Al deze landen kregen democratische constituties, maar de samenlevingen waren zwak en gespleten, terwijl de werkelijke macht in handen was van de politieke bureaucratieën. In sommige landen, waaronder Polen, Hongarije en Roemenië, bestonden deze uit delen van de (grondbezittende) adel. In Tsjechoslowakije was de staat het domein van veelal dezelfde Tsjechische ambtenaren als die welke in de Oostenrijks-Hongaarse periode het bestuur hadden uitgeoefend. In al deze landen was voorts sprake van een regeringspartij die binnen een pseudo-parlementair systeem functioneerde en die, ofschoon formeel onderworpen aan de wil van het electoraat, in feite een verlengstuk was van de bureaucratie. Weliswaar bestonden er ook oppositiepartijen: de elites probeerden niet om alle kiezers achter zich te krijgen. Maar wél zorgden ze er via intimidatie en manipulatie voor dat bij de verschillende verkiezingen hun overwicht gehandhaafd bleef. Opvallend was verder dat de politieke debatten vaak sterk bepaald werden door controverses over de externe oriëntatie van het betrokken land. Een van de verklaringen is dat het hier ging om relatief zwakke landen, die sterk afhankelijk waren van de houding van de grotere Europese mogendheden. Zo vielen de tegenstellingen in Polen tussen Pilsudski – tot begin jaren '20 een der leiders van de socialisten – en de Nationalisten van Dmowski te herleiden tot voorkeuren voor confrontatie dan wel samenwerking met Moskou.

Soms steunden burgerpolitici op de strijdkrachten. In Polen was het prestige van het leger, na de nipte overwinning tegen de Sovjet-Unie tijdens de slag van Warschau (1920), dusdanig dat Pilsudski in 1926 slechts gering wapenvertoon hoefde aan te wenden om zijn leidende positie tot zijn dood, in 1935, veilig te stellen. Ook na deze staatsgreep bleven de verschillende partijen bestaan en werden op gezette tijden parlementsverkiezingen gehouden. In Hongarije deed zich een vergelijkbare situatie voor. Hier bleef het parlement zelfs in de oorlogsjaren bijeenkomen; nog in 1944 zaten er Sociaal-Democraten in de oppositiebanken. Een kenmerk van al deze partijen was dat ze meer bijeen werden gehouden door loyaliteit aan één of meer leiders dan door een politiek programma of een ideologie. Deze programma's muntten dan ook uit door vaag- en algemeenheden. De toespraken van Pilsudski hadden nog het meeste gemeen met het gedachtengoed van de Morele Herbewapening; zijn bewind regeerde onder de leus 'Sanacja' (gezondmaking).² Clientelisme was een ander gevolg van deze dominante rol van individuele leiders: via een stelsel van beloningen of degradaties verzekerden dezen zich van een loyale aanhang. Een andere bron van loyaliteit, bij ontstentenis van herkenbare politieke programma's, waren gemeenschappelijke ervaringen of beproevingen die bepaalde groepen in het verleden hadden opgedaan. Een voorbeeld was de Hongaarse Eltelköz

2) N. Davies, *Heart of Europe. A short history of Poland*. Oxford: Oxford University Press, 1984, p. 125.

Bond van anti-communistische officieren, die zich in 1919-1920 in de voorhoede van de Witte Terreur hadden bevonden. Het nieuw gevormde Tsjechslowaakse leger werd gedomineerd door officieren van het Tsjechische Legioen (de *druzina*), die hadden deelgenomen aan de befaamde tocht door Siberië tussen 1917 en 1920. Deze Tsjechische 'anabasis' was door Lloyd George aangeduid als 'one of the greatest epics in history'.³ De aanhang van Pilsudski bestond voor een belangrijk deel uit leden van de eenheden die tijdens de Eerste Wereldoorlog clandestien achter de Russische linies hadden geopereerd.

Onder de verschillende stromingen kunnen, behalve regeringspartijen als de Poolse BBWR (het Niet-Partij Blok voor Samenwerking met de Regering), in het vooroorlogse partijenlandschap met enige moeite vier richtingen worden onderscheiden, nl. de socialisten, de nationalisten, de boeren en de christen-democraten. Al deze bewegingen waren rond de eeuwwisseling tot stand gekomen, maar konden zich pas na de onafhankelijkheid als echte partijen organiseren. Anders dan in het Westen was het erg moeilijk om deze stromingen uit elkaar te houden. Zo combineerden de socialistische partijen zoals deze eind negentiende eeuw waren ontstaan hun streven naar een niet-marxistisch socialisme met een zichtbaar ijveren voor nationale onafhankelijkheid. Niet zelden vonden in de gelederen scheuringen plaats: sommige partijen meenden dat sociale vooruitgang niet mogelijk was zonder nationale zelfstandigheid, andere vonden dat sociale veranderingen prioriteit moesten krijgen. Nationalistische bewegingen van hun kant kenmerkten zich in de eerste plaats door afkeer van het socialisme, van welke schakering dan ook, en vonden dat klassentegenstellingen een bedreiging vormden voor de nationale saamhorigheid. Boerenpartijen waren al evenmin makkelijk te duiden. Sommige werden gedomineerd door rooms-katholieke geestelijken of adellijke grootgrondbezitters; andere probeerden weer op te komen voor de belangen van de vele boeren die tijdens achtereenvolgende economische crises steeds verder verarmd waren. De christen-democraten in de vierde plaats waren in sommige gevallen weer moeilijk te onderscheiden van socialistische bewegingen, voor zover althans het zwaartepunt op sociale actie lag. Andere christelijke bewegingen leken weer als twee druppels water op de nationalistische partijen. Vaak was vooral beslissend waar zich het hoofdkwartier bevond. Zo waren de Poolse socialisten sterk vertegenwoordigd in Warschau en Lodz, de nationalisten in Poznan en Lwow, de boeren in Krakow en de christen-democraten in Opper-Silezië.

Twee andere typen partijen verdienen nog vermelding. In de eerste plaats waren er tal van partijen die nationale minderheden vertegenwoordigden. Sommige ervan concentreerden zich op sociale, culturele of religieuze activiteiten. Dat gold onder meer voor de talrijke joodse bewegingen. Andere partijen hadden een meer politiek oogmerk en liepen dan al gauw het risico onderdrukt of zelfs verboden te worden; enkele ervan besloten in de illegaliteit te gaan en geweld te gaan gebruiken. Een voorbeeld waren de Organisaties van Oekraïense Nationalisten in het oostelijk deel van Polen. Een deel van

3) Geciteerd in R.W. Seton-Watson, *A History of the Czechs and Slovaks*. London: Hutchinson & Co, 1943, p. 305.

de Duitse minderhedenpartijen, waaronder het Deutsche Heimatfront in Tsjechoslowakije, waren instrumenten van het Derde Rijk.

Ten tweede waren er de communistische partijen. De opkomst van radicaal linkse groeperingen tijdens het interbellum kan voor een groot deel worden verklaard uit de ontwrichtingen tijdens en na de Eerste Wereldoorlog en het voorbeeld van de Russische Revolutie. In Centraal-Europa waren de voorwaarden voor succes van deze partijen iets beter dan in West-Europa. De ongecompliceerde verwachting bij de brede massa's dat alles goed zou gaan als iedereen maar gelijk was, maakte dat de bolsjewistische boodschap zeker in de eerste jaren na 1919 nogal wat weerklank vond. Ook de communistische partijen vormden echter geen serieuze bedreiging voor de elites, afgezien van de kortstondige periode (133 dagen) van de Hongaarse Sovjet republiek van Bela Kun, die nationalistische met socialistische doelen wist te combineren en hiermee zowel onder boeren als bij delen van de middenklasse aanhang verwierf. In Joegoslavië werd de partij, na enkele electorale successen in 1920, door de autoriteiten in de illegaliteit gedreven. In Polen, waar de stemming na de zege op het Rode Leger, in 1920, rabiaat anti-Sovjet was, bleef de aanhang beperkt tot de armste delen van het land. In Roemenië kon de elite eveneens rekenen op de anti-Moskou stemming onder de bevolking. Alleen in Tsjechoslowakije bleef de communistische partij tijdens het interbellum legaal. De leiding besloot echter de beweging om te vormen van een massa- tot een kaderpartij, wat maakte dat het aantal leden in de loop van de jaren '20 sterk terugliep.

De penibele positie van de communisten in de verschillende Midden-Europese landen verslechterde overigens nog verder door de houding van Moskou, dat via de Komintern steeds meer greep op deze partijen trachtte te krijgen. Zo werd de Poolse partij regelmatig gezuiverd en in 1938 op last van Moskou zelfs ontbonden. (Pas in 1941 kwam er een nieuwe Poolse communistische partij, die geheel onder Sovjet-controle stond.) Niet toevallig was de Tsjechoslowaakse KSC de enige partij met een zekere autonomie. De Komintern noemde haar het zwakste onderdeel van de Internationale. Niettemin zijn deze communistische partijen toonaangevend geweest voor de politieke cultuur die Centraal-Europa na 1945 lange tijd zou kenmerken. De elites, die vaak langere tijd in de Sovjet-Unie verbleven en nauw contact onderhielden met de Komintern, ontwikkelden dezelfde autoritaire houdingen als hun collega's in Moskou. Hun ideologische overtuigingen, hun voorliefde voor geheimhouding, hun afwijzing van elk debat met buitenstaanders en hun niets ontziende behoefte om dissidenten in eigen kring te onderdrukken waren een voorafschaduw van de mentaliteit die de Centraal-Europese samenlevingen tussen 1945 en 1989 zo ingrijpend zou veranderen.

Het communistische tijdvak

Over de erfenis van de vier decennia van communisme voor de Centraal-Europese (partij)politiek is veel geschreven. De Poolse literatuurcriticus Czesław Miłosz vatte de desastreuze consequenties al in 1953 samen in de eerste versie van zijn boek *The Captive Mind*: ‘My subject is the vulnerability of the twentieth century mind to seduction by socio-political doctrines and its readiness to accept totalitarian terror for the sake of a hypothetical future.’⁴ Vermelding verdient ook een essay van Jean-Paul Sartre, die in 1968 zowel de verschrikkingen van het Sovjet-socialisme als de ruïneuze uitwerkingen ervan in Midden-Europa treffend analyseerde.⁵ Hij stond uitvoerig stil bij het feit dat het systeem dat na 1945 in Centraal-Europa werd ingevoerd, in het geheel niet paste bij de ontwikkelde economieën en samenlevingen van de regio. En één van de gevolgen voor Tsjechoslowakije van het door Moskou opgelegde socialisme was volgens hem ‘la dépolitisation vertigineuse et radicale d’un pays que l’occupation et la résistance avaient profondément politisé’.⁶

Tegelijk moet worden onderstreept dat wat de volken uit deze regio ondervonden, minder catastrofaal was dan de tirannie, de massamoorden en de genocide van Josef Stalin. De totalitaire wil om aan de macht te blijven bleef na diens dood bij de communistische heersers in Moskou en de satellietlanden aanwezig, het vermogen om permanent slavernij af te dwingen werd echter ieder jaar zwakker. Een klein maar veelzeggend voorbeeld van de veranderingen vormden de stedelijke huizenbouwprojecten van Chroesjstjow, die voorzagen in één-gezinsflats en hiermee enige *privacy* voor individuele burgers introduceerden. De opkomst van de dissidenten zou zonder deze flats vrijwel ondenkbaar zijn geweest.

Dissidente bewegingen hebben in Centraal-Europa echter aanzienlijk meer mogelijkheden gehad dan in de Sovjet-Unie. In Polen kreeg de oppositie in de jaren ‘70 al

4) C. Miłosz, *The Captive Mind*. London: Penguin Books, 1981 (1953), p. vii.

5) J.-P. Sartre, ‘Le socialisme qui venait du froid’, in: A. Liehm, *Trois générations. Entretiens sur le phénomène culturel tchécoslovaque*. Parijs: Gallimard, 1970, p. i - xxxi.

6) Sartre, p. vi.

het karakter van een massabeweging. Opvallend in de ideologische oriëntatie van deze oppositiegroepen was dat ze in vrijwel alle gevallen een socialistisch karakter hadden. Ook tijdens de hoogtepunten van verzet tegen de communistische machthebbers – in Hongarije in 1956, in Tsjechoslowakije in 1968 – eisten de leiders ‘slechts’ een betere vorm van socialisme, dat efficiënt op economisch gebied en tolerant in culturele zaken zou zijn. De Hongaarse opstand van 1956 brak uit naar aanleiding van de tweede begrafenis van Laszlo Rajk; Rajk was een stalinistische onderdrukker die door andere stalinistische onderdrukkers was doodgemarteld. De Poolse protestbeweging van 1975 ontstond naar aanleiding van een amendement op de Poolse grondwet, waarin de eeuwigdurendheid van de communistische partijheerschappij werd verankerd. Protesten tegen de verandering van de stalinistische grondwet van 1952: het leek op het eerste gezicht niet erg ingrijpend.

Maar de machthebbers in Moskou wisten wel beter. Het ‘socialisme met een menselijk gezicht’ dat tijdens de Praagse Lente van 1968 het doel was, week in hun ogen ingrijpend af van het socialisme zoals zij dat prefereerden, met zijn dictatuur van de communistische partij, de strenge manipulatie van de media, de indoctrinatie op de scholen en de volstrekte afwezigheid van keuzes bij verkiezingen. Dubcek en de zijnen golden, ondanks hun communistische achtergrond en hun belijdenissen van trouw aan Moskou, als ondermijners van de bestaande orde. Nog veel gevaarlijker was Lech Walesa, die twaalf jaar later in Polen voor het eerst in de geschiedenis van het Oostblok een onafhankelijke vakbond oprichtte. Ondertussen beleed ook Walesa het socialistische ideaal. Noch in Tsjechoslowakije in 1968 noch in het Polen van het begin van de jaren ‘80 was er ook maar één serieus te nemen leider te vinden die massale re-privatisering van de produktiemiddelen voorstelde.

Behalve de communistische partij waren er lange tijd geen andere politieke partijen van betekenis. In een aantal landen bestonden boerenpartijen en (christelijke) volkspartijen, de schamele overblijfselen van vooroorlogse organisaties. Hun belangrijkste functie was om intern en naar buiten de indruk te wekken dat de revoluties door brede lagen van de bevolking werden gesteund. Daarnaast waren er de voormalige socialistische partijen, die na de omwentelingen tussen 1945 en 1948 onder dwang met de communistische partijen waren gefuseerd. Dit soort partijen waren, tezamen met de communisten, vertegenwoordigd in constructies als het Nationaal Front in Tsjechië. Ze werden streng door de machthebbers gecontroleerd. Van een eigen onafhankelijk partijprogramma was geen sprake; platforms voor het voeren van oppositie waren deze organisaties al evenmin. Vandaar dat ze bij de bevolking slechts op zeer weinig steun konden rekenen. Zo bleek de Tsjechoslowaakse Volkspartij begin 1968 20.642 leden te tellen, de Tsjechoslowaakse Socialistische Partij 10.715. Naarmate de Lente langer duurde, groeiden ook de kansen voor dit soort bewegingen om zich tot onafhankelijke partijen te ontwikkelen. Een opiniepeiling in juli wees uit dat 13% van de kiezers in de Tsjechische landen overwoog

om socialistisch te stemmen; 9% voelde zich aangetrokken tot de Volkspartij. Tegelijk verklaarde 43% zijn stem uit te zullen brengen op de communistische partij.⁷

Slechts enkele voorbeelden van min of meer onafhankelijke bewegingen in het politieke leven in de periode 1945-1968 kunnen genoemd worden. De bekendste zijn enkele organisaties die tijdens dezelfde Praagse Lente van 1968 werden geformeerd: de Club van Geëngageerde Niet-partijleden (KAN) en de Club van Voormalige Politieke Gevangenen (K 231). Geen van beide organisaties, die buiten het Nationaal Front tot stand kwamen en daarom meteen op tegenwerking van de communistische partij-bureaucratie konden rekenen, slaagde er tijdens deze kortstondige periode van vrijheid in om met een herkenbaar programma te komen. Iets meer kans maakte de Sociaal Democratische Partij, die in 1948 met de communistische partij was samengevoegd maar nu met een eigen, socialistisch programma formuleerde. Ook deze beweging werd van het begin af door Dubcek en de zijnen zwaar tegengewerkt en gebrandmerkt als een 'bedreiging' voor de eenheid van de werkende klasse.⁸ Politieke activiteiten hadden ook in deze maanden nog het meeste effect wanneer ze binnen de communistische partij werden bedreven. Voor het laten horen van nieuwe geluiden waren journalisten en literatoren het best gepositioneerd.

Na 1968 ging de situatie per land verschillen. In de DDR, Tsjechoslowakije, Roemenië en Bulgarije werden, naarmate de socialistische orde langer standhield, ook de mentale voorwaarden voor initiatieven tot partijvorming steeds ongunstiger. Het ergst was Tsjechoslowakije er aan toe. In de twintig donkere jaren na de Sovjet-invasie van 1968 leerden de Tsjechen en de Slowaken weliswaar hoe ze zich het beste aan hun omgeving moesten aanpassen, maar dit ging ten koste van hun vermogen om zich als vrije, mondige burgers te ontplooiën. Het mijden van initiatief, het uit de weg gaan van verantwoordelijkheden en besluiten was voor velen de ideale manier om zich in een tijd van onderdrukking staande te houden. Het monopolie voor initiatieven lag bij de partij; elke spontane daad werd met wantrouwen bekeken. Erazim Kohák heeft sarcastisch opgemerkt dat zelfs het slaken van de kreet 'Voor eeuwig samen met de Sovjet-Unie' zonder dat hiertoe van officiële zijde instructie werd gegeven, problemen kon opleveren. En hij voegt hier aan toe: 'Gezien een dergelijke achtergrond is het nauwelijks verbazend dat er in de post-communistische wereld geen geprofileerde bewegingen bestaan, maar uitsluitend ontelbare vage minipartijen.'⁹ Ook het doen van beloften was een aanpassingsstrategie; beloften nakomen paste hier echter niet bij.

Een bekend verschijnsel onder de mensen was het onvermogen tot het maken van onderscheid tussen waarheid en verzinsels, tussen propaganda en realiteit. Voor velen behoorde ook het ontkennen van de werkelijkheid tot de standaardmethoden om in het dagelijks leven overeind te blijven. Zo moesten na de Sovjet-invasie van 1968 miljoenen

7) H. G. Skilling, *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. Princeton: Princeton University Press, 1976, p. 546.

8) A.w. p. 547.

9) E. Kohák, *Ashes, 'Ashes... Central Europe after Forty Years'*, in: *Daedalus*, Spring 1992, p.200.

Tsjechen en Slowaken een verklaring tekenen waarin ze hun vreugde over de 'broederlijke hulp' van Moskou uitspraken, hoewel de meesten het plotselinge einde van de Praagse Lente juist diep betreurden. Teneinde werk te houden, en de kinderen te kunnen laten studeren, besloten ze echter dit soort leugens te onderschrijven. Ook door de dagelijkse portie verzinsels in de meeste kranten verloor men gaandeweg het zich op de werkelijkheid. Dezelfde blinde vlekken bestonden trouwens bij de machthebbers, die voortdurend opgeklopte statistieken over nieuwe productierecords presenteerden, hoewel ze heel goed wisten dat deze geen enkele tred hielden met de feitelijke ontwikkelingen. De Tsjechoslowaakse partijleider Novotny verklaarde in dit verband in een onbewaakt ogenblik dat men 'geen knieval voor de feiten moest maken'.

Nauw verwant met de twee zojuist geschetste verschijnselen was een derde kenmerk van het politieke leven in het 'reëel bestaande socialisme': de groeiende afkeer onder de bevolking van idealen en ideologieën. Sartre wees er in zijn eerder geciteerde artikel op dat het grote verschil tussen communisme en nationaal-socialisme gelegen was in het feit dat de laatsten hun kwade plannen nauwelijks verhulden, terwijl daarentegen de communisten hun abjecte handelingen verrichtten onder het mom van zelfverloochenende menslievendheid en solidariteit met de maatschappelijk zwakkeren. Het gevolg was deels geestelijke verwarring, deels het ontstaan van hevige aversie tegen politieke programma's, zeker als deze een idealistische toonzetting hadden. Dagelijks werd men immers geconfronteerd met het schrijnende verschil tussen de schone schijn van de regeerders en de harde werkelijkheid. Alle officiële uitspraken over de voorbeeldige vrouwenemancipatie ten spijt waren de meeste vrouwen veroordeeld tot hard werk en lage lonen. De trots waarmee *Neues Deutschland* in 1975 verkondigde dat sinds 1950 de broodprijs stabiel was gebleven, was bij het winkelen in kooplokalen waar geen vers fruit was te krijgen een extra bron van ergernis. Ook in West-Europese landen staan de kiezers – terecht – enigszins skeptisch tegenover idealiserende politici. Niettemin blijven politieke idealen nodig, als stimulans voor burgerzin en saamhorigheidsgevoel. Het feit dat ze in de genoemde Centraal-Europese landen ongeloofwaardig waren heeft sterk tot de maatschappelijke desintegratie alhier bijgedragen.

Polen en Hongarije vormden in zoverre uitzonderingen dat al in de jaren '70 en '80 in deze landen legale, onafhankelijke bewegingen wél mogelijk bleken. In Polen kwamen midden jaren '70 oppositiegroepen tot stand die aanvankelijk vooral het karakter van een vakbeweging hadden. Het bekendste voorbeeld is Solidariteit, dat werd opgericht door arbeiders op de werven in Gdansk. Al gauw bleek deze beweging echter ook met een politiek programma te komen, dat onder meer een gedetailleerd alternatief voor het bestaand economisch beleid bevatte. Aan de beweging kwam een voorlopig eind toen het leger eind 1981 ingreep en de leiders interneerde. In de loop van de jaren '80 gaven de machthebbers geleidelijk de beweging weer meer ruimte. Najaar 1988, onder druk van de drastisch verslechterende economische situatie, werd Solidarnosc als officiële gesprekspartner erkend en begonnen de voorbereidingen voor de ronde-tafelconferentie die uiteindelijk tot de eerste vreedzame machtswisseling in het Oostblok zouden leiden.

In Hongarije kregen de oppositiebewegingen al enkele jaren vóór de definitieve omwenteling het karakter van politieke partijen. De belangrijkste was het Democratisch Forum (MDF), dat in 1987 als een losse formatie werd opgericht. Ongeveer tegelijkertijd ging de (communistische) Socialistische Partij (MSZP) zich omvormen tot een hervormingspartij, die in 1989 met een sociaal-democratisch programma kwam en het meerpartijenstelsel aanvaardde. Ook in Hongarije kwam het tot een ronde tafel, waar verschillende politieke bewegingen aan deelnamen en die het eens werd over ingrijpende grondwetsveranderingen alsmede verkiezingen in 1990. Al met al waren de Hongaren rond 1989 de koplopers in Centraal-Europa wat betreft vrije politieke partijvorming.

Na 1989: veel partijen, weinig verschillen

.....

Bij de eerste verkiezingen na de omwentelingen van 1989 zegevierden veelal de verenigde oppositiebewegingen: Solidariteit in Polen (1989), het Burgerforum in Tsjechië (1990), Publiek tegen Geweld in Slowakije (1990) en het MDF in Hongarije (1990). In de hierop volgende jaren kregen deze organisaties te maken met afsplitsingen, de opkomst van nieuwe partijen, de wederoprichting van oude partijen en de reorganisatie van de communistische partijen. Het nieuwe partijenlandschap was in de meeste landen erg onoverzichtelijk, vooral in Polen. Hier deden aan de parlementsverkiezingen van 1991 zo'n honderd partijen mee, waarvan er (dankzij een extreme vorm van evenredige vertegenwoordiging) 29 het parlement binnenkwamen. De meeste van deze groepen vertegenwoordigden geen specifieke nationale belangen, maar waren louter het resultaat van persoonlijke vetes binnen de muren van het parlementsgebouw in Warschau. De ideologische verschillen tussen deze formaties waren vaak volstrekt onduidelijk: het merendeel keerde zich tegen de radicale hervormingen van minister van financiën Balcerowicz en pleitte voor meer zorg voor de maatschappelijk zwakkeren. De leiders hadden sterk de neiging zich te richten tot de samenleving in haar geheel, vaak met de pretentie als enige 'de oplossing voor ons land' te hebben. Tot de partijen die de Sejm binnenkwamen behoorden ettelijke boerenpartijen, alsmede de Partij van Vrienden van het Bier. Laatstgenoemde formatie, die aanvankelijk bij wijze van grap was opgericht, leek korte tijd een serieuze milieubeweging te zullen worden, maar werd toen door een aantal ondernemers overgenomen.

Vergelijkbare verschijnselen deden zich voor in Tsjechoslowakije. Hier golden kiesdrempels voor het parlement. Als gevolg hiervan slaagden van de 22 partijen die meededen aan de verkiezingen van 1990, er slechts zes in om zetels in de federale volksvertegenwoordiging te krijgen. Eind 1991 bleken er echter, als gevolg van afsplitsingen, 23 fracties te bestaan. Alleen Hongarije wist in relatief korte tijd een redelijk overzichtelijk partijenstelsel te ontwikkelen. Afsplitsingen deden zich overigens ook hier voor: een aantal felle nationalistes verliet het MDF en richtte in 1993 de Partij van Hongaarse Gerechtigheid en het Leven (MIEP) op. De voornaamste reden tot bezorgd-

heid was in Hongarije vooral de bedroevend lage opkomst, vooral bij lokale verkiezingen.

Thans, tien jaar later, is het nog steeds lastig het partijenspectrum in Centraal-Europa in kaart te brengen. Aan het proces van afsplitsingen, fusies en vorming van nieuwe groeperingen is nog steeds geen eind gekomen. In Hongarije viel in 2001 de al tijdens het interbellum bestaande Partij van Kleine Grondbezitters (FKGP) in drieën uiteen, in Tsjechië verscheen het Pad voor Verandering op het politieke toneel (en spleet onmiddellijk in tweeën), in Polen richtten drie vooraanstaande politici het Burgerlijk Platform op, in Slowakije formeerden zich twee nieuwe populistische bewegingen. Niettemin heeft een deel van de partijen zich redelijk gestabiliseerd, waardoor over de onderlinge verhoudingen en tegenstellingen enkele generaliserende opmerkingen kunnen worden gemaakt.

Opvallend is dat de indeling zoals deze in West-Europa bestaat tussen liberale, sociaal-democratische en christen-democratische partijen, in Centraal-Europa slechts in beperkte mate toepasbaar is. Een van de belangrijkste redenen is dat de politieke partijen in West-Europa een andere, en langere historische achtergrond hebben. Ze ontstonden met de ontwikkeling van de constitutionele democratie in de negentiende eeuw en de uitbreiding van het kiesrecht. In grote trekken bleven ze de toenmalige belangenconfiguraties en maatschappelijke tegenstellingen weerspiegelen. Hieronder vallen economische en cultureel-godsdienstige conflicten, alsmede tegenstellingen tussen stad en platteland, die meer dan een eeuw later niet meer in deze vorm bestaan en dan ook slechts in beperkte mate de ontwikkeling van de partijen in Centraal-Europa konden beïnvloeden.

Een andere reden is dat de partijpolitieke tegenstellingen in West-Europa lange tijd mede in stand werden gehouden door het bestaan van allerlei verwante maatschappelijke organisaties. Deze zogeheten intermediaire groepen zorgden voor binding van delen van het electoraat aan de verschillende partijen. Ngo's zijn echter in Centraal-Europa, waar de 'civil society' nog volop in ontwikkeling is, aanmerkelijk zwakker. De organisaties uit de communistische periode zijn voor een groot deel in verval geraakt. De nieuwe belangengroepen kampen met financiële en organisatorische problemen, en kunnen daarom verwante partijen slechts in beperkte mate van dienst zijn.

Zoals verder al opgemerkt weerspiegelen de Centraal-Europese partijen niet altijd de verschillende maatschappelijke belangen. Reeksen partijen zijn in het parlement geformeerd uit eerder tot stand gekomen partijen. Een van de oorzaken is dat 'maatschappelijke belangen' moeilijk te definiëren zijn in een situatie waarin sprake is van ingrijpende transformatieprocessen, die gelijktijdig op politiek, economisch, sociaal, maatschappelijk en cultureel terrein plaatsvinden. Het vinden van een programma dat op al deze gebieden hetzelfde deel van het electoraat zou kunnen aanspreken, is een vrijwel onmogelijke taak. Zo hebben we in Polen gezien dat eenzelfde partij liberaal kan zijn wat betreft de zaken als persvrijheid, socialistisch als het gaat om versterking van de positie van de vakbonden en christen-democratisch wat betreft aanscherping van anti-abortus-wetgeving en invoering van het verplichte godsdienstonderwijs op school. De verschillende post-communistische partijen zijn zowel gezien als protestpartijen tegen ingrijpende hervormingen als bewegingen met een duidelijk sociaal-democratisch karakter.

Met dit alles is natuurlijk niet gezegd dat kiezers bij verkiezingen niet zouden stemmen op basis van (percepties van) eigenbelang. Zo vallen de post-communistische zeges in Polen (1993) en Hongarije (1994) grotendeels te verklaren uit ontevredenheid bij grote delen van het electoraat over het snelle hervormingstempo, het hieruit resulterende welvaartsverlies van velen en de toenemende kloof tussen arm en rijk. De latere verliezen van deze partijen kunnen geïnterpreteerd worden tegen de achtergrond van aantrekkelijke economieën alsmede de behoefte aan grotere zekerheid wat betreft gezondheidszorg en pensioenen. Onderzoekers hebben geconstateerd dat liberaal getinte partijen hun aanhang vooral hebben in de 'trade sector' en in gebieden met lage werkloosheid. De post-communisten zouden het vooral moeten hebben van gebieden met een hoge werkloosheid en van de pensioentrekkers, vooral die in de steden. De boerenpartijen krijgen buiten de agrarische sector vrijwel geen aanhang.

Deze bevindingen zijn echter slechts in beperkte mate relevant. Zo is gebleken dat regio's met vrijwel identieke demografische en economische profielen, zeer verschillende politieke voorkeuren kunnen hebben. Zo kreeg Lech Walesa bij de presidentsverkiezingen van 1990 relatief twee maal zo veel stemmen in het zuidoostelijke district Nowy Sacz als in het centrale district Leżno. Niettemin werden beide districten gekenmerkt door hun agrarisch karakter, een lagere dan gemiddelde werkloosheid en een bovengemiddeld inkomen per hoofd.¹⁰ De uiteenlopende voorkeuren zouden te maken kunnen hebben met de aanzienlijke cultuurverschillen die in Centraal-Europese landen tussen de verschillende regio's bestaan, en die weer te maken hebben met het feit dat de nationale staten alhier van vrij recente datum zijn. Zeker Polen, dat 123 jaar lang verdeeld was tussen Oostenrijk, Pruisen en Rusland, en dat er na 1945 grote gebieden in het westen bij kreeg, wordt gekenmerkt door contrasterende regionale patronen.

10) J. Bell, *The Political Economy of Reform in Post-Communist Poland*. Cheltenham: Edward Elgar, 2001, p. 122.

West-Europese modellen

.....

Ondanks deze vaak lastig te definiëren identiteiten hebben veel Centraal-Europese partijen geprobeerd zich te voegen naar het West-Europese partijenpatroon. Dat had verscheidene redenen. In de eerste plaats vormden de West-Europese samenlevingen in de eerste helft van de jaren '90 in vrijwel alle opzichten hét na te volgen model. Het lag dus voor de hand om ook de politieke stelsels te kopiëren. (Een extreem voorbeeld van deze kopieerzucht vormde een van de Bulgaarse socialistische partijen, die het beginselprogramma van de PvdA letterlijk overnam.) Een andere reden was dat de jonge democratieën in Centraal-Europa al spoedig de wens uitten om toe te treden tot de verschillende Westelijke samenwerkingsverbanden, de bijbehorende parlementaire vertegenwoordigingen inclusief. Teneinde goed te kunnen functioneren in instellingen als de Parlementaire Vergadering van de Raad van Europa, de NAVO Assemblee en – op den duur – het Europees Parlement, lag het voor de hand toe te treden tot de bestaande verbanden van liberale, christen-democratische, socialistische, conservatieve en groene zusterpartijen. Een derde reden was dat op deze wijze makkelijker op bilateraal niveau steun kon worden verkregen bij de opbouw van het partijapparaat. In Nederland wordt dit gefinancierd door het Programma Politieke Partijen. Vrijwel alle in het Nederlandse parlement vertegenwoordigde partijen hebben hieraan deelgenomen, middels speciaal opgerichte Oost-Europa Stichtingen. Projecten mogen alleen worden uitgevoerd als er een gericht, op schrift gesteld verzoek is ontvangen. Ook dit heeft de Centraal-Europese partijen gedwongen 'kleur' te bekennen. (Dieptepunt bij de liberale beweging was in dit verband de Rus Zjirinovski, die zich als liberaal-democraat bij de VVD meldde. Hem werd al snel de deur gewezen.)¹¹

De organisatie die na 1989 als eerste Centraal- en Oost-Europese landen tot de gelederen heeft toegelaten is de Raad van Europa geweest. Net als in het Europese Parlement hebben de aanwezige partijen hier groepen gevormd, waar nu ook partijen uit de nieuwe lidstaten deel van uitmaken (zie bijlage: tabel 1). Naar aanleiding van deze lijst

.....

11) T. Mulder, 'Een missie. Nederlandse politieke partijen in Oost-Europa', in: *Oost-Europa Verkenningen*, mei 1996, p. 85.

kunnen zeker drie opmerkingen worden gemaakt. Ten eerste blijkt dat sommige Centraal-Europese partijen niet in hun geheel bij één bepaalde groep willen behoren. In sommige gevallen gaat het om één of meer afgevaardigden die liever onafhankelijk blijven. De Poolse AWS (Verkiezingsactie Solidariteit) blijkt zich zelfs over twee groepen te hebben verdeeld, nl. de Europese Volkspartij en de Democraten. In de tweede plaats treft men bij de verschillende groepen partijen aan die men hier niet zomaar zou verwachten. Zo blijkt de Albanese DPA van ex-president Berisja tot de Volkspartij te behoren, die de christelijke levensovertuiging is toegedaan.

In de derde plaats is opvallend dat partijen die elkaar in de nationale context zwaar naar het leven staan, zich op Europees niveau tot dezelfde groep voelen aangetrokken. Een voorbeeld vormen de Poolse Vrijheidsunie, de partij van ex-vice-premier Balcerowicz, en de Poolse Boeren Partij PSL. De eerste is in economisch opzicht uitgesproken liberaal, de PSL heeft zich de afgelopen tien jaar sterk gemaakt voor subsidies en protectie van de Poolse boeren. De Vrijheidsunie zou men eerder bij de Liberale groep verwachten, de PSL is een partij die in de communistische periode aan de kant van het bewind stond. Opvallend is verder dat enkele voormalig communistische partijen deel uitmaken van de Socialistische groep. Dat geldt onder meer voor de SDL in Slowakije, de Poolse SLD en de Hongaarse MSZP. Deze partijen behoren ook tot de Socialistische Internationale. De Tsjechische, de Oekraïense en de Russische communistische partijen behoren daarentegen tot Verenigd Europees Links.

Hoewel men op deze wijze enigszins een indruk krijgt van het partijenlandschap in Centraal-Europa, is het aldus verkregen beeld verre van helder. Hetzelfde onbevredigend resultaat krijgt men bij het bestuderen van de lijsten van Centraal-Europese partijen die verbonden zijn met de Europese Volkspartij, de Socialistische Internationale en de Liberale Internationale. Ook hier geeft het lidmaatschap weinig uitsluitsel over het karakter van de betrokken partij, al is de wil om tot een specifieke groep te horen niet helemaal zonder relevantie.

De verschillen tussen de West- en Centraal-Europese partijen zijn uiteraard groot. Zo kostte het de Socialistische Internationale (zie bijlage: tabel 2) aanvankelijk grote moeite om de ex-communistische partijen uit Polen, Hongarije en Slowakije toe te laten, ook al hadden deze zich tot de sociaal-democratie bekeerd. Dit wantrouwen is inmiddels verdwenen. De vrees dat de SLD, de MSZP en de SDL geleid worden door crypto-communisten bleek ongegrond. De dominante krachten binnen deze partijen bestaan uit technocraten, die in de jaren '80 leidende functies bekleedden in economie, partij en overheidsapparaat. Na de omwenteling wisten deze, onder meer dankzij privatiseringen, hun economische positie te verbeteren. Mede hierom hebben we hier te maken met enthousiaste voorstanders van de vrije markt. En terwijl dus de Westerse socialistische partijen – hoewel allang geen verlengstukken meer van de werkende klasse – hun historische wortels hebben in de strijd tussen kapitaal en arbeid, zien we dat de Centraal-Europese partijen zich tot taak hebben gesteld 'het kapitalisme op te bouwen', zoals de Hongaarse MSZP-leider Gyula Horn het heeft geformuleerd. Anders ook dan Westerse partijen, die zeer gesteld zijn op interne discussies over programma's en ideologieën,

worden in de grotere ex-communistische partijen debatten geweerd en overheersen pragmatisme en realisme. Of zoals het in een van de weinige boeken over de Centraal-Europese sociaal-democratie is geformuleerd: 'Vested interests against a profound self-reflection and party identity have led to a basically anti-theoretical and anti-intellectual attitude.'¹² De enige belangrijke Centraal-Europese sociaal-democratische partij die géén communistische voorgeschiedenis heeft, nl. de Tsjechische CSSD, heeft overigens een zelfde neiging tot pragmatisme getoond, getuige het pact met de conservatieve ODS van Vaclav Klaus, dat de CSSD in 1998 de mogelijkheid bood regeringspartij te worden met gedoogsteun van de grootste oppositiepartij. Opvallend zijn in de CSSD verder de heftige persoonlijke twisten, die met de partijkoers weinig of niets te maken hebben.

Christen-democratische partijen in West-Europa zagen in de jaren '90 een duidelijke taak voor zichzelf weggelegd. Een studiegroep van het CDA kwam in 1996 tot de conclusie dat 'een stabiel en politiek evenwicht moet worden gevonden tegen de opkomst van hervormde communisten en nationalisten'. Bepleit werd daarom een nauwere samenwerking met zowel geestverwante partijen als verwante maatschappelijke organisaties. Bovendien meende de groep: 'De Europese christen-democratie beschikt over de juiste kwalificaties om de rol van politieke verdediger van het concept van de civil society op zich te nemen.' Want: terwijl enerzijds het liberalisme teveel zou neigen naar benadrukking van individuele vrijheid en markt, en terwijl anderzijds de sociaal-democratie teveel naar de overheid zou kijken als de belangrijkste architect van de samenleving, heeft 'het concept van de civil society laten zien dat het leven meer inhoudt dan het vinden van de beste balans tussen overheidsinterventie en marktliberalisering'.

In de praktijk is deze strategie, hoe logisch ook qua opzet, moeilijk realiseerbaar gebleken. De Centraal-Europese partijen die geassocieerd zijn met de Europese Volkspartij (zie bijlage: tabel 3) hebben allereerst gemeen dat ze sterk nationalistisch georiënteerd zijn: juist datgene waar het CDA zo bezorgd voor is. Zeker geldt dit voor twee van de drie geassocieerde Poolse partijen: de (christelijke vleugel van de) AWS en de SKL. Een speciaal geval is de MKP in Slowakije, die weliswaar een christen-democratisch etiket draagt, maar in de eerste plaats de belangen van de Hongaarse minderheid in dit land verdedigt. Een merkwaardige eend in de bijt is de Poolse UW: uitgerekend de meest consequente voorstander van liberalisering en de vrije markt.

Een andere conclusie van het rapport luidt dan ook terecht: 'Het vinden van de juiste politieke counterparts in Midden- en Oost-Europa is geen eenvoudige onderneming.' De groep meent dat er een nauwe verwantschap bestaat tussen de christen-democratie en degenen die stonden of staan voor het concept van de civil society. De verwante partijen blijken echter grote moeite te hebben zich electoraal staande te houden. Sommigen profileren zich niet zozeer door hun nadruk op sociale hervorming en 'leven

12) M. Dauderstädt, A. Gerrits en G.G. Márkus, *Troubles Transition. Social Democracy in East Central Europe*. Bonn/Amsterdam: Friedrich Ebert Stiftung, Wiardi Beckman Stichting, Alfred Mozer Stichting, 1999, p.91.

in waarheid', maar door geijver voor een verbod op abortus en door aarzelingen wat betreft toetreding tot de EU.

Vragen roept ook de lijst van de Liberale Internationale op (zie tabel 4). Opvallend is dat ook de LI een Slowaakse Hongaarse partij, nl. Egyuttes onder de leden telt; in Slowakije zelf werkt deze partij echter nauwer samen met de andere Hongaarse partijen dan met de liberale DÚ, die op haar beurt sinds 1998 deel uitmaakt van de grootste regeringspartij SDK. De SDK heeft zich niet bij een internationaal partijenverband aangesloten.

Een andere vraag betreft Hongarije: op basis van welke overwegingen is de ene liberale partij, SZDSZ, lid geworden en de andere, FIDESZ, niet? Dan de twee grote afwezigen: Tsjechië en Polen. In Tsjechië heeft de ODS van Vaclav Klaus een lijn gevolgd die qua ideologie en toonzetting sterk doet denken aan die van de voormalige VVD-fractie-leider Bolkestein. Ook een van de andere oppositiepartijen, ODA, heeft zich voorstander van het liberalisme verklaard. Zoals gezegd had ook verwacht mogen worden dat de Poolse Vrijheidsunie UW zich bij de LI zou hebben aangesloten. Wat zijn de redenen van hun terughoudendheid? Een mogelijke verklaring is dat het woord 'liberalisme' in Centraal-Europa nogal wat weerstanden oproept. In het katholieke Polen wordt het al gauw geassocieerd met zedeloosheid en ondermijning van de waarden waar de kerk pal voor staat. Leiders van de UW, die in economisch opzicht overtuigde liberalen zijn, hebben daarom grote aarzelingen zich met deze stroming te identificeren. Tegelijk wordt liberalisme, als het gaat om economische hervormingen, al snel geïdentificeerd met groeiende werkloosheid en gebrek aan sociale zorg. Dit is voor andere partijen weer een struikelblok.

Voor de conservatieve partijen, waaronder de Tsjechische ODS, geldt dat ze de LI soms zien als een beweging die wordt beïnvloed door de Britse liberalen. Als bewonderaar van Thatcher voelt ODS-leider Klaus daarom weinig voor toetreding. Tegelijk echter blijken enkele andere ODS-partijprominenten uitstekende contacten met partijen als de VVD onderhouden. Eén van de geschriften van de Telders Stichting is op initiatief van buitenland-specialist Zahradil in het Tsjechisch vertaald.¹³ Wat de FIDESZ betreft, deze is geleidelijk op de conservatief-populistische toer gegaan. Aanvankelijk was de partij lid van de LI; in 2000 viel het besluit over te stappen naar de Volkspartij.

De vreemde situatie doet zich dus voor dat LI, SI en Volkspartij in een aantal gevallen dezelfde partijen als potentieel lid kunnen beschouwen. (De partij van de Servische premier Djindjic aarzelde lange tijd tussen de SI en de LI.) In zekere zin is dit alles kenmerkend voor het gebrek aan ideologische samenhang van veel Centraal-Europese partijen, alsmede voor het feit dat het partijleven door een zeer beperkt aantal personen wordt gedomineerd.

13) *Liberalismus – teorie a praxe. Pohled z Nizozemí*. Praag: Vydalo Občanské sdružení CEVRO, 2001.

Drie categorieën

Er bestaan natuurlijk ook andere mogelijke invalshoeken voor het in kaart brengen van de Centraal-Europese partijen. Een bekend schema dat in de eerste jaren na de omwentelingen werd gehanteerd was de indeling in ex-communistische partijen, oppositiebewegingen en historische partijen. Tot de eerste categorie behoorden partijen die uit de oude communistische organisaties waren voortgekomen. Ook al waren hun programma en structuur ingrijpend gewijzigd, ze konden in elk geval over aanzienlijk ruimere (geld)middelen, ledenbestanden en kaders beschikken dan de nieuwkomers. Tot deze categorie werden ook de voormalige blokpartijen gerekend.

De tweede categorie, die van de oppositiebewegingen, bestond uit groepen die in de laatste jaren van het communisme actie tegen het politieke stelsel waren gaan voeren en op vrijheid voor de burgers hadden aangedrongen. Met name Solidariteit in Polen en het Hongaarse MDF vallen hier onder. Tot het derde type behoren partijen die vóór de communistische machtsovernames bestonden en die na 1989 opnieuw werden opgericht. Kenmerkend voor deze partijen, met de Hongaarse FKGP als bekend voorbeeld, was de voorliefde voor vooroorlogse ideologieën en symbolen.

De vraag is of dit schema voor het analyseren van de huidige partijenconstellatie nog relevant is. Wat de post-communistische partijen betreft, een deel ervan is sociaal-democratisch geworden, een ander deel bestaat uit partijen die zich kenmerken door hun felle oppositie tegen de kapitalistische orde, de NAVO, de EU en Amerika. De Poolse SLD en de Hongaarse MSZP hebben een sociaal-democratische signatuur (wat in de Poolse context tevens neerkomt op anti-klerikalisme), klassiek communistische trekken treft men aan bij de Tsjechische KSCM. Daarnaast echter hebben ook de Slowaakse HZDS (de beweging van Meciar) en de Roemeense PSDR (de partij van president Iliescu) een deel van het communistische erfgoed (kaders, fondsen, vastgoed, politieke tradities) meegekregen. Deze partijen vallen eerder als populistische bewegingen te categoriseren. Kortom: het etiket post-communistisch zegt weliswaar iets over de afkomst van een partij, maar weinig over de huidige koers, die zowel vóór als tegen hervormingen of toetreding tot de EU kan zijn. Kort voor de zege van de SLD bij de

Poolse verkiezingen van 2001 werd zelfs al gespeculeerd dat partijleider Miller, eenmaal premier, een soort Poolse Thatcher zou kunnen worden.¹⁴

De tweede categorie was uiterst spraakmakend in de periode kort na de omwenteling, maar heeft bij achtereenvolgende verkiezingen de aanhang sterk zien slinken. Van het Tsjechische Burgerforum is president Havel zo ongeveer de enige overgebleven leider. Solidariteit in Polen blijft bestaan als vakbond, maar lijkt als partij na de verkiezingen van september 2001 ten dode opgeschreven. (Lech Walesa is al sinds de presidentsverkiezingen van 1995 zonder invloed.) In Hongarije heeft het MDF zich slechts staande kunnen houden als aanhangsel van de Jonge Democraten FIDESZ, die bij de verkiezingen van 1998 het MDF een aantal kiesdistricten toeschoof. In plaats van de vroegere oppositiegroepen, met veelal schrijvers en musici aan het hoofd, zijn in veel gevallen nieuw opgerichte – vaak liberale – partijen gekomen, met nieuwe leiders en nieuwe programma's. Dat maakt handhaving van deze categorie evenmin erg zinvol. Daar komt nog bij dat ook een aantal nationalistische en religieuze partijformaties van het verdwijnen van groepen als het MDF hebben geprofiteerd.

Ook de 'historische' partijen is geen lang leven beschoren geweest. Het overnemen van oude symbolen heeft ongetwijfeld nostalgische gevoelens oproepen, maar heeft de huidige periode waarin kwesties als pensioenen, ziektekosten, privatiseringen, bedrijfs-sluitingen en decentralisatie de aandacht opeisen, hebben de kiezers vooral behoefte aan concrete actiepunten. De chaotische taferelen binnen de FKGP in 2001, de verkiezing van twee partijleiders die beiden beweerden de partij te vertegenwoordigen, zijn illustratief voor de gevoelens van machteloosheid die in dit soort formaties heersen.

14) J. Winiecki, 'Czy Leszek Miller zostanie polską panią Thatcher', in: *Rzeczpospolita*, 18 september 2001.

Op zoek naar breuklijnen

Een andere manier om de Centraal-Europese partijverhoudingen te analyseren is in zekere zin de omgekeerde werkwijze: niet het indelen van partijen bij bepaalde politieke stromingen, maar het bepalen van 'cleavages' in de samenleving en vervolgens trachten vast te stellen welke partijen bij welke stroming zouden kunnen behoren. Aan theoretische literatuur bestaat geen gebrek. Een bekende benadering is die van S.M. Lipset en S. Rokkan, die de belangrijkste breuklijnen in de Europese democratieën hebben omschreven als het produkt van twee revoluties: de nationale en de industriële.¹⁵ De nationale revolutie leidde tot de tegenstellingen kerk/staat en centrum/periferie, terwijl de industriële revolutie het begin inluidde van de tegenstellingen stad/platteland, primaire/secundaire economie en werkgevers/werknemers. Het probleem met de toepassing van deze indeling op het post-communistische deel van Europa is dat zij uiteraard geen rekening houdt met de omwentelingen van 1989, die voor het politieke bestel minstens zo belangrijk zijn geweest. Niettemin wordt door Centraal-Europese wetenschappers veelvuldig naar Lipset en Rokkan verwezen.

Voortbouwend op deze benadering heeft Herbert Kitschelt samen met enkele onderzoekers uit Centraal-Europa een nieuwe indeling gemaakt om de 'political divides and alignments' in de regio te systematiseren.¹⁶ Hij onderscheidt twee typen tegenstellingen. In de eerste plaats die tussen marktliberalisme en sociaal protectionisme; in de tweede plaats die tussen religieuze/autoritaire stromingen en seculiere/tolerante groepen. In het eerste geval gaat het dus om tegenstellingen over het sociale en economische beleid; in het tweede geval gaat het om waarden. Maar omdat de politieke tegenstellingen per Centraal-Europees land verschillen, zal dit schema in elk van de post-communistische landen een andere invulling moeten krijgen.

15) S.M. Lipset and S. Rokkan, *Party Systems and Voter Alignments. Cross National Perspectives*. New York: The Free Press, 1967, p. 13.

16) H. Kitschelt, Z. Mansfeldova, R. Markowski, G. Tóka, *Post-Communist Party Systems. Competition, Representation and Inter-Party Cooperation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999, p. 224 en 225.

Tsjechië

Zo is in Tsjechië veruit de belangrijkste 'cleavage' die tussen voorstanders van de vrije markt en voorstanders van sociale bescherming. De reden is dat in Praag tot najaar 1989 een dogmatische communistische partij aan de macht was, die experimenten met economische liberalisatie consequent afwees. Na de omwenteling was dientengevolge de polarisatie tussen enerzijds de voorstanders van ingrijpende hervormingen en anderzijds voorstanders van een sociaal vangnet relatief groot. Deze tegenstelling kreeg in de loop van de jaren '90 duidelijk vorm door het ontstaan van twee grote partijen. Aan de ene kant is er de Burgerlijke Democratische Partij ODS van Vaclav Klaus, die een hervormingsprogramma doorvoerde met als voorbeeld het Engeland van Margaret Thatcher. Klaus was tot 1992 minister van financiën, daarna tot 1998 premier. Anderzijds kwam de Tsjechische Sociaal-Democratische Partij CSSD van Milos Zeman op voor steun aan diegenen die door de hervormingen achterop raakten. De CSSD bestond ook al in de pre-communistische periode; in 1948 ging de partij in ballingschap. Een zekere mate van steun voor de maatschappelijk zwakkeren wenst ook de links van de ODS staande liberaal-conservatieve Burger Alliantie ODA. Ongeveer halverwege de uitersten van sociaal-protectionisme en markt-liberalisme bevindt zich de Vrijheidsunie US. Een radicale vorm van steun voor de slachtoffers van de hervormingen wordt ten slotte voorgestaan door de communistische partij KSCM.

Vergeleken met deze breuklijn is de andere 'cleavage' – betreffende waarden – in Tsjechië een stuk minder uitgesproken. De Christen-Democratische Unie KDU profileert zich weliswaar als een partij met een christelijke levensovertuiging, maar heeft op dit gebied geen duidelijke agenda. Wat haar programma wél onderscheidt van andere partijen is de duidelijke oriëntatie op de katholieke bevolking op het platteland. In het seculiere Tsjechië kan zij echter, waar het om waarden gaat, geen rol van betekenis spelen.

Ook de afrekening met de vroegere onderdrukkers is in Tsjechië geen zaak die de kiezers werkelijk verdeeld houdt. De communisten zijn uiteraard tegen iedere heksenjacht; de meeste andere partijen hebben met meer of minder overtuiging de lustratiewetgeving (zuivering) gesteund. Een andere potentiële tegenstelling betreft de bescherming van het milieu en de in dit verband gewenste mate van decentralisatie. Vooral de ODS heeft zich doen kennen als een partij die hier weinig warm voor loopt. Maar behalve de Vrijheidsunie en tot op zekere hoogte de ODA, blijken ook de andere partijen centralistisch te zijn ingesteld. Wat betreft burgerlijke en minderheidsrechten onderscheiden de partijen zich weinig van elkaar. De uitzonderingen zijn de communisten en de (niet in het parlement vertegenwoordigde) extreem-rechtse Republikeinen, de SPR-RSC.

Polen

Een duidelijk ander beeld biedt Polen. Omdat de communistische partij al in de loop van de jaren '80 de noodzaak begon in te zien van sociaal-economische en politieke hervormingen, en zich nadien met succes tot een sociaal-democratische partij transformeerde, zijn de tegenstellingen tussen voorstanders van protectie en vrije markt hier minder groot dan in Tsjechië. Het feit dat in de jaren '70 en '80 een groot deel van de anti-communistische krachten onderdak vond bij een zelfbewuste roomse kerk, die na 1989 met een ambitieus programma voor het nieuwe Polen kwam, heeft bovendien gemaakt dat sociale en economische tegenstellingen niet de enige belangrijke 'cleavage' opleverden. Ook de tegenstelling seculier/liberaal versus religieus/autoritair is in de Poolse partijpolitiek geprononceerd aanwezig.

Het lokaliseren van partijen tussen de uitersten van marktliberalisme en protectie in Polen is op zich al lastig. Voorstanders van consequent liberalisme zijn voornamelijk de partijen die voortkwamen uit de intellectuele vleugel van Solidariteit. In de tweede helft van de jaren '90 was dit de Vrijheidsunie van Leszek Balcerowicz. In wat mindere mate geporteerd voor het liberalisme was de post-communistische SLD. Als regeringspartij tussen 1993 en 1997 continueerde zij de lijn van vorige kabinetten, zij het getemperd door de vrees voor acties van vakbonden en van een deel van de eigen kiezers: mensen met een overheidssalaris, gepensioneerden en werklozen. In een soortgelijke positie heeft zich echter vervolgens Solidariteit bevonden, nadat AWS in 1997 de verkiezingen won en de grootste regeringspartij werd. De vakbondsvleugel van de beweging wist de hervormingsdrang van de kleinere coalitiepartner UW vaak effectief te blokkeren: in 2000 verliet een moegestreden UW de regering. De duidelijkste bewegingen vóór protectie zijn de socialistische partij UP en de Boeren Partij PSL geweest. Na de verkiezingen van 2001 deed bovendien de extremistische beweging van agrariërs, Zelfverdediging, haar intrede in het parlement.

Zoals gezegd: minstens zo belangrijk waren de breuklijnen ten aanzien van waarden. Aan de kant van het religieus/autoritaire deel van het spectrum bevonden zich allereerst de christelijke partij ZChN, die sinds 1997 deel uitmaakte van AWS. Verbod op abortus, verplicht godsdienstonderwijs op school, een concordaat met het Vaticaan en de grondwettelijke erkenning van Polen als christelijke natie, zijn door de jaren heen de actiepunten van de beweging geweest; twijfels over de toetreding tot de EU hebben haar eveneens gekenmerkt. Paradoxaal genoeg heeft ook de PSL, een van de vroegere blokpartijen, zich ontwikkeld tot een formatie met een duidelijk christelijk karakter. Duidelijk christelijk georiënteerd zijn ook de verschillende nationalistische partijen, waaronder de Beweging voor de Wederopbouw van Polen ROP van ex-premier Olszewski. Solidariteit zelf heeft eveneens sinds de oprichting altijd de rooms-katholieke tradities in ere gehouden. (Deze combinatie van anti-communisme en anti-liberalisme treft men eigenlijk alleen in Polen aan.) Daarentegen waren SLD, UW en UP vereend in hun verzet tegen de invloed van de kerk op de Poolse staat.

Het feit dat de christelijke partijen verdeeld zijn in een pro- en een anti-hervormingskamp verklaart waarom het in Polen lastig is geweest om de krachten van rechts te bundelen. Tijdens de verkiezingen van 1993 mislukte dit, met als gevolg dat de rechtse

partijen (met zo'n 34% van de stemmen) buiten het parlement bleven. In 2001 deed deze situatie zich wederom voor. De AWS verdween uit het parlement. In plaats hiervan deden twee extreem-conservatieve partijen hun intrede: de rechts-katholieke Bond van Poolse Gezinnen LPR en de 'law and order' beweging Recht en Gerechtigheid PiS. Leider van de PiS is Lech Kaczynski, die als minister van justitie in 2001 hardere straffen voor zware misdadigers wilde introduceren en voorstander is van de doodstraf.

Hongarije

Het Hongaarse partijstelsel wordt nog steeds in sterke mate beïnvloed door het geleidelijk karakter van het einde van het communisme, eind jaren '80. Zoals al opgemerkt was het de communistische partij zelf die hervormingen was gaan introduceren. Al vóór 1989 had de partij zich bovendien omgevormd tot een sociaal-democratische beweging en werden in het land ook andere partijen toegelaten. Door deze hervormingen kon men er de Hongaarse post-communisten na 1989 moeilijk van verdenken het politieke en economische transformatieproces onwelgezend te zijn. Om deze reden zijn in het Hongaarse partijenlandschap de tegenstellingen tussen marktliberalisme en sociaal protectionisme minder belangrijk dan de 'value axis'. De meeste niet-communistische partijen steunden de hervormingen in min of meer dezelfde mate als de MSZP. Ze trachten hun profiel te vinden door ofwel liberale waarden te benadrukken, ofwel christelijke, nationalistische, populistische of zelfs autoritaire standpunten te omhelzen.

De tegenstellingen op economisch en sociaal-economisch gebied zijn dus betrekkelijk gering. De MSZP staat een liberale hervormingskoers voor, hetzelfde geldt echter voor de twee liberale partijen SZDSZ en FIDESZ. De Christen-Democratische Volkspartij KNDP, die na de verkiezingen van 1998 niet in het parlement terugkeerde, zou men eerder links dan rechts kunnen noemen. De partij kwam eerste helft jaren '90 consequent op voor de 'verliezers van de modernisering'. In iets mindere mate deed dit ook het MDF, het Democratisch Forum, dat tussen 1990 en 1994 de grootste regeringspartij was. (MDF en SZDSZ waren al in 1987 opgericht. Het verschil tussen de twee oppositiebewegingen was ook toen al er voornamelijk een van waarden. Terwijl SZDSZ een pro-Europese en seculiere oriëntatie had, was het MDF eerder een nationaal-conservatieve beweging, die zich sterk richtte op de Hongaarse nationale tradities.) Een speciale positie nam de FKGP in. Haar hoofddoel na de heroprichting was re-privatisering van het bezit van de kleine boeren. Later ging de partij zich opwerpen als de kampioen van de oudere plattelandsbevolking en agiteerden de leiders tegen de invloeden van het Westers kapitaal.

Dan de waarden-breuklijn. Hier zien we hoe aan de ene kant de post-communistische MSZP en de twee liberale partijen voorstander zijn van de seculiere rechtsstaat. Terwijl christen-democraten, MDF en FKGP rechts van het midden staan, neemt de MIEP een extreme positie in. Deze in 1993 uit het MDF getreden 'Partij van de Hongaarse Waarheid en het Leven' spreekt zich consequent uit tegen NAVO, EU, buitenlands

kapitaal, joden en asielzoekers. Het waardenstelsel van de MIEP maakt de beweging tevens een partij die sociaal protectionisme wil bevorderen. Voor alle partijen rechts van het midden geldt verder dat ze de rooms-katholieke kerk steunen en willen opkomen voor de belangen van Hongaarse minderheden in de buurlanden. In de loop van de jaren '90 hebben ze wat dit laatste betreft overigens steeds duidelijker de steun gekregen van de Bond van Jonge Democraten FIDESZ. Deze partij, die werd opgericht door studenten van de universiteit van Boedapest, gold aanvankelijk als een links-liberale beweging (met een leeftijdsgrens van 35 jaar) maar ontwikkelde zich later tot een partij met conservatief-populistische trekken. Onder premier Urban is zij sinds 1998 de grootste regeringspartij. In deze hoedanigheid is zij de hoofdverantwoordelijke geweest voor de zg. Statuswet, die Hongaren in het buitenland speciale rechten in Hongarije zelf geeft. Na dit overzicht hoeft het geen verbazing meer te wekken dat in Hongarije al tien jaar lang een felle strijd woedt over de zeggenschap over de media.

Slowakije

Wéér een geval apart vormt Slowakije, waar geen van de twee genoemde 'cleavages' de centrale rol in de partijverhoudingen speelt. Het partijenstelsel hier wordt gekenmerkt door een grote mate van polarisatie (en tegelijk fragmentatie). De belangrijkste breuklijn is echter die tussen 'structuurconservatieven' en 'moderniseerders', waarbij niet alleen contrasterende opvattingen over het gewenste economisch stelsel, maar vooral ook meningsverschillen over de politieke orde en spelregels, alsmede over de aard van de rechtsstaat de verhoudingen bepalen.¹⁷ Terwijl de moderniseerders voorstander zijn van parlementaire democratie en sociale markteconomie, streven de conservatieven naar het behoud van het cliëntelisme uit de communistische periode, een vorm van privatisering waarbij de eigendomsrechten van ondernemingen in handen komen van bevriende politieke leiders en een politiek stelsel waarbij oppositie zo veel mogelijk wordt uitgeschakeld. Er bestaan ettelijke verklaringen voor deze Slowaakse uitzonderingspositie. Een ervan is dat het Slowaakse deel van Tsjechoslowakije destijds vrij welwillend tegenover de communistische partijdictatuur stond. Een andere is de onverwachte onafhankelijkheid op 1 januari 1993, die een identiteitscrisis teweegbracht.

De behoudende kant van de breuklijn wordt gedomineerd door de Beweging voor een Democratisch Slowakije HZDS van Vladimir Meciar. De Beweging ontstond in 1991, nadat populistische en nationalistische leiders een scheuring hadden veroorzaakt in Publiek tegen Geweld, de Slowaakse tegenhanger van Havel's Burgerforum in Tsjechië. Bij de HZDS voegde zich meteen een beduidend aantal kaders uit de vroegere communistische partij. Meciar was premier tussen 1992 en 1994. Nadat hij kortstondig naar de oppositiebanken had moeten verhuizen, bleek hij bij de parlementsverkiezingen van 1994

17) U. Widmaier, A. Gawrich en U. Becker, *Regierungssysteme Zentral- und Osteuropas*. Opladen: Leske und Budrich, 1999, p. 82.

voldoende stemmen te hebben behaald voor een periode tot 1998. In dit tijdvak kwam het land onder steeds heviger internationale kritiek te staan, vanwege schending van de mensenrechten en kneveling van de Hongaarse minderheid. Tekenend voor het in programmatisch opzicht hybride karakter van de HZDS was de keuze van de coalitiepartners: enerzijds de extreem-nationalistische Slowaakse Nationale Partij SNS, anderzijds de links populistische Bond van Arbeiders van Slowakije ZRS.

Het tegenovergesteld kamp heeft in de loop der jaren '90 een aantal veranderingen doorgemaakt. Teneinde een verenigd front tegenover de HZDS te kunnen vormen, gingen de liberale en conservatieve democratische partijen in 1997 samen in de Slowaakse Democratische Coalitie SDK. Hoofddoel was het ten val brengen van Meciar, de vestiging van een democratische regering en het internationaal weer acceptabel maken van Slowakije.

Na de verkiezingen van 1998 vormde de SDK een regeringscoalitie met de (post-communistische) Partij van Democratisch Links SDL, de in 1998 opgerichte Partij voor Burgerlijke Toenadering SOP en de Hongaarse Coalitie SMK. Al deze partijen zijn voorstander van de sociale markteconomie, maar zoals gezegd is dit programmapunt niet hun belangrijkste bestaansgrond. Voor de SMK staat uiteraard een welomschreven reeks minderheidsrechten voor de Hongaren voorop. Door gebrek aan programma en door onderlinge tegenstellingen desintegreerde de SDK naarmate zij langer aan het bewind was. In de loop van 2001 formeerden zich, naast de HZDS, twee nieuwe populistische partijen, de Smer (Richting) en Ano (Ja). Beide partijen worden geleid door lieden met een radicaal 'law and order' programma. De Smer scoorde in mei bij opiniepeilingen 20%, de Ano streefde naar 10%. Ano zocht meteen aansluiting bij de Liberale Internationale.

Besluit

De partijvorming in Centraal-Europa is nog volop in beweging. Van veel partijen valt bovendien de identiteit moeilijk vast te stellen. Vaak houdt de oprichting van een partij niet zozeer verband met politieke of maatschappelijke tegenstellingen, als wel met de ambities van individuele politici.

Omdat de West-Europese partij-indeling in christen-democratische, sociaal-democratische, liberale en conservatieve stromingen in Centraal-Europa slechts in beperkte mate bruikbaar is, zal de positie van veel Centraal-Europese partijen in het Europese Parlement – in het geval dat landen uit de betrokken regio lid zouden worden – weinig voorspelbaar zijn. We zagen dat ettelijke partijen aarzelen tussen het lidmaatschap van de Socialistische Internationale, de Liberale Internationale of associatie met de Europese Volkspartij. Vaak geven binnenlandse overwegingen de doorslag. De Hongaarse FIDESZ bleek het liberalisme te verruilen voor de christen-democratie, omdat de Volkspartij grotere en sterkere partijen onder de leden telt. Onder deze omstandigheden zullen de controlerende en medebeslissende taken van het EU er niet eenvoudiger op worden.

Uiteraard bestaan er nauwelijks mogelijkheden voor andere Europese landen om op korte termijn meer stabiliteit in het Centraal-Europese partijenlandschap te brengen. Met hun periodiek terugkerende verkiezingen hebben de aspirant-lidstaten voldaan aan het democratie-criterium van de EU. Verder wordt van hen verwacht dat ze optreden tegen uitingen van racisme en tegen organisaties waarvan het programma strijdig is met documenten als het Europese Verdrag inzake de Rechten van de Mens (EVRM). Voor het overige blijft het instrumentarium grotendeels beperkt tot de steun die West-Europese partijen op bilaterale basis aan Centraal-Europese zusterpartijen bieden.

Bijlage

Tabel 1 Groepen in de Parlementaire Vergadering van de Raad van Europa

	Europese Volkspartij	Europese Democratische Groep	Liberalen, Democraten en Hervormers	Socialistische groep	Verenigd Europees Links	Partijen van onafhankelijke leden
Albanië	Democratische Partij (DP)		Unie voor Mensenrechten	Sociaal- Democratische Partij		
Bulgarije	Volksunie Unie van Democratische Krachten		Bond voor Nationale Redding	Democratisch Links Euroleft		
Estland	Isamaliit, Pro Patria Unie		Hervormings Partij Centrum	Möödukad		
Hongarije	MDF FIDESZ FKGP		SZDSZ	MSZP		
Kroatië	Democratische Unie	Democratische Unie	Sociaal Liberale Partij	Sociaal- Democratische Partij Servische Volkspartij		
Letland Litouwen	Partij voor Rechten Boerenpartij HSS Volkspartij Christen Democratische Partij Conservatieve Partij	LNNK Conservatieve Partij	Letlands Weg Liberale Unie Nieuwe Unie	Nationale Harmonie Sociaal-Democratische Coalitie		Nieuwe Partij Sociaal-Demo- cratische Coalitie
Macedonië	Conservatieve Partij Ware Pad/EPP/CD	Democratische Voorspoed DPA		Sociaal-Democratische Unie		
Moldova	Democratische Conventie		Braghis		Communistische Partij	

	Europese Volkspartij	Europese Democratische Groep	Liberalen, Democraten en Hervormers	Socialistische groep	Verenigd Europees Links	Partijen van onafhankelijke leden
Oekraïne	Christelijke Volksunie	Volks Democraten Ruch		Moederland Solidariteit	Communistische Partij Arbeiderspartij	Moederland Groenen Sociaal Democraten Yabluko Regionale Renaissance
Polen	AWS UW PSL	AWS		SLD		
Roemenië	Nationale Volkspartij PNT-CD	RNUP	Nationaal Liberale Partij	PSDR Democratische Partij		
Rusland	Hongaarse Democra- tische Unie RMKDP Ons Huis Ruslands Regio's	Rusland	Yabloko Unie van Rechten Krachten	Moederland Volkskracht	Agro-Industrial Ruslands Regio's Communistische Partij	Liberaal-Democraten
Slowakije Slovenië	SMK Sloveense Christen Democraten (SKD) Sloveense Volkspartij	HZDS	SDK Liberaal Democratie van Slovenië	SDL Verenigde Lijst van Sociaal-Democraten		SNS
Tsjechië	KDU-CSL US ODA	ODS	ODA	CSSD	KSCM	

Tabel 2 *Centraal- en Oost-Europese partijen lid van de Socialistische Internationale*

Albanië	Sociaal-Democratische Partij (PSD)
Bosnië	Sociaal-Democratische Partij van Bosnië en Herzegovina (SDP BiH)
Bulgarije	Bulgaarse Sociaal-Democratische Partij (BSDP)
Kroatië	Sociaal-Democratische Partij (SDP)
Estland	Möödukad Volkspartij
Hongarije	Hongaarse Socialistische Partij (MSZP)
Letland	Letse Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (LSDSP)
Litouwen	Litouwse Sociaal-Democratische Partij (LSDP)
Polen	Bond van Democratisch Links (SLD) Unie van de Arbeid (UP)
Roemenië	Democratische Partij van Roemenië (PD)
Slowakije	Partij van Democratisch Links (SDL) Sociaal-Democratische Partij van Slowakije
Slovenië	Verenigde Lijst van Sociaal-Democraten van Slovenië (ZL)
Tsjechië	Tsjechische Sociaal-Democratische Partij (CSSD)

Tabel 3 *Centraal- en Oost-Europese partijen geassocieerd met de Europese Volkspartij*

Bulgarije	Unie van Democratische Krachten (SDS) Volksunie, bestaande uit de Nationale Boerenpartij (BANU-PU) en de Democratische Partij (DP)
Letland	Tautas Partija
Litouwen	Lietuvos Krikscionu Demokrata Partija (LKDP)
Polen	Vrijheidsunie (UW) Sociale Beweging AWS Conservatieve Volkspartij (SKL)
Roemenië	Partidul National Taranesc Crestin Democrat (PNTCD) Democratische Alliantie van Hongaren in Roemenië (RMDSZ)
Slovenië	Slovenski Krscanski Demokrati (SKD)
Slowakije	Partij van de Hongaarse Coalitie (SMK) Christen-Democratische Beweging van Slowakije (KDH)
Tsjechië	Christen-Democratische Unie en Tsjechoslowaakse Volkspartij (KDU-CSL)

Tabel 4 *Centraal- en Oost-Europese partijen lid van de Liberale Internationale*

Bosnië	Liberaal-Partij (waarnemer)
Bulgarije	Liberaal-Democratische Unie (waarnemer)
Kosovo	Kosovaarse Liberale Partij (waarnemer)
Estland	Eesti Koonderakond Eesti Reformierakond
Hongarije	Bond van Vrije Democraten (SZDSZ)
Kroatië	Kroatische Sociaal-Liberale Partij (HSL)
	Liberaal-Partij (LS)
Letland	Latvian Cels
Litouwen	Lietuvos Centro Sąjunga (LCS) (waarnemer)
Oekraïne	Liberaal-Partij (waarnemer)
Roemenië	Nationaal Liberale Partij (PNL)
Rusland	Yabloko (waarnemer)
Slowakije	Democratische Unie (DÚ)
	Együttélés
Slovenië	Sloveense Liberale Democratie (LDS)

Tabel 5 *Politieke partijen in Hongarije*

FIDESZ	Fiatál Demokraták Szövetsége	Bond van Jonge Democraten
FKGP	Független Kisgazda-, Földmunkás-és Polgári Párt	Onafhankelijke Partij van Kleine Grondbezitters
KDNP	Kereszténydemokrata Néppárt	Christen-Democratische Volkspartij
MDF	Magyar Demokrata Fórum	Hongaars Democratisch Forum
MIEP	Magyar Igazság és Élet Pártja	Partij van Hongaarse Gerechtig- heid en Leven
MSZMP	Magyar Szocialista Munkáspárt	Hongaarse Socialistische Arbei- ders Partij
MSZP	Magyar Szocialista Párt	Hongaarse Socialistische Partij
SZDSZ	Szabad Demokraták Szövetségé	Bond van Vrije Democraten

Tabel 6 *Politieke partijen in Polen*

AWS	Akja Wyborcza “Solidarność”	Verkiezingsactie “Solidariteit”
LPR	Liga Polskich Rodzin	Bond van Poolse Gezinnen
PiS	Prawo i Sprawiedliwość	Recht en Gerechtigheid
PO	Platforma Obywatelska	Burgerlijk Platform
PSL	Polskie Stronnictwo Ludowe	Poolse Boeren Partij
ROP	Ruch Odbudowy Polski	Beweging voor de Wederopbouw van Polen
Samoobrona	Samoobrona	Zelfverdediging
SKL	Stronnictwo Konservatywno Ludowe	Conservatieve Volkspartij
SLD	Sojusz Lewicy Demokratycznej	Bond van Democratisch Links
UP	Unia Pracy	Unie van de Arbeid
UW	Unia Wolności	Vrijheidsunie
ZChN	Zjednoczenie Chrześcijańsko-Narodowe	Christelijk Nationale Unie

Tabel 7 *Politieke partijen in Slowakije*

DÚ	Demokratická Únia	Democratische Unie (bij SDK)
HZDS	Hnutie za Demokratické Slovensko	Beweging voor een Democratisch Slowakije
KDH	Kresťanské Demokratické Hnutie	Christen-Democratische Beweging
SDK	Slovenská Demokratická Koalícia	Slowaakse Democratische Coalitie
SDL	Strana Demokratickej L’avice	Partij van Democratisch Links
SMK	Strana Mad’arskej Koalície	Partij van de Hongaarse Coalitie
SNS	Slovenská Národná Strana	Slowaakse Nationale Partij
SOP	Strana Občanského Porozumenia	Partij voor Burgerlijke Toenadering
ZRS	Združenie Robotníkov Slovenska	Bond van Arbeiders van Slowakije

Tabel 8 *Politieke partijen in Tsjechië*

ČSSD	Česká Strana Sociálně Demokratická	Tsjechische Sociaal-Democratische Partij
KDU-ČSL	Křestanská a Demokratická Unie - Československá Strana Lidová	Christen-Democratische Unie en Tsjechoslowaakse Volkspartij
KSČM	Komunistická Strana Čech a Moravy	Communistische Partij van Bohemen en Moravië
ODA	Občanská Demokratická Aliance	Democratische Burger Alliantie
ODS	Občanská Demokratická Strana Burgerlijke Democratische Partij	
SPR-RSC	Sdružení Pro Republiku- Republikánská Strana Československá	Associatie voor de Republiek- Republikeinse Partij van Tsjechoslowakije
US	Unie Svobody	Vrijheidsunie

Clingendael-publikaties

Kansen voor meer marktwerking in de landbouw, verslag van een conferentie gehouden op 29 mei 2001, Drs H.H.J. Labohm (eindredactie), augustus 2001, 114 p. Prijs: f 10,- / EUR 5,-

De Militaire Staat van de Europese Unie, door K. Homan, B. Kreemers en F. Osinga, mei 2001, 125 p. Prijs: f 20,- / EUR 10,-

Europa en de mede-overheden. Verslag van het seminar, Den Haag, 23 november 2000, bijdragen: J.Th.J. van den Berg e.a., april 2001, 39 p. Prijs: f 10,- / EUR 5,-

De verplichte uitwisseling van Griekse en Turkse bevolkingsgroepen in de jaren '20. Lessen voor vandaag en morgen, door J.W. van der Meulen, november 2000, 42 p. Prijs: f 10,- / EUR 5,-

De Europese kleren van de Duitse Keizer. De toekomst van de Bundeswehr, door Bert Kreemers, augustus 2000, 49 p. Prijs: f 10,- / EUR 5,-

NMD: de Amerikaanse Waterlinie, door Kees Homan en Bert Kreemers, mei 2000, 57 p. Prijs: f 10,- / EUR 5,-

België en Nederland in beeld, een empirisch onderzoek in opdracht van de Belgisch-Nederlandse Vereniging, mei 2000, 89 p. Prijs: f 10,- / EUR 5,-

Migratie en asiel in Centraal-Europa en de uitbreiding van de Europese Unie, door J.W. van der Meulen, december 1999, 37 p. Prijs: f 10,- / EUR 5,-

Tussen Euroleger en Madurodamcompagnie. Op zoek naar een Europese defensie, door Bert Kreemers en Dick Zandee, december 1999, 45 p. Prijs: f 10,- / EUR 5,-

Op weg naar Tampere. Verslag van de Clingendaelconferentie, Den Haag, 27 september 1999, Redactie: B.J.S. Hoetjes, november 1999, 86 p. Prijs: f 10,- / EUR 5,-

De mythe van het democratisch tekort. Een discussiebijdrage over de Europese politiek, door Alfred Pijpers, oktober 1999, 41 p. Prijs: f 10,- / EUR 5,-

Privatisering van de veiligheid: politieke aspecten, door S. Rozemond, oktober 1998, 16 p. Prijs: f 10,- / EUR 5,-

De economische crisis in Zuidoost Azië; tijdelijke groeistuij of duurzaam verval?, door Drs H.H.J. Labohm, februari 1998, 20 p. Prijs: f 10,- / EUR 5,-

Burenverdriet. Attituden ten aanzien van de lidstaten van de Europese Unie, door Henk Dekker, Rob Aspeslagh, Bastiaan Winkel, november 1997, 42 p. Prijs: f 10,- / EUR 5,-

Immigratie ter discussie. Hoofdthema's in recent Amerikaans publiek debat, door M. van Leeuwen, oktober 1997, 11 p. Prijs: f 10,- / EUR 5,-

Duitsland immigratieland? Hoofdpunten en achtergronden van het Duitse beleid en instelling jegens Duitse en niet-Duitse immigranten, door R. Aspeslagh, oktober 1997, 24 p. Prijs: f 10,- / EUR 5,-

Frankrijk over immigratie: Jospin heropent het debat, door S. Rozemond, augustus 1997, 15 p. Prijs: f 10,- / EUR 5,-

Conflicten in de Kaukasus en de rol van de internationale gemeenschap, met bijdragen van H. Hendrikse, J.W. van der Meulen, D. Raič, R.C. R. Siekmann, R. Smeets, K.E.Th.I. Vosskühler, augustus 1995, 81 p. Prijs: f 10,- / EUR 5,-

Seminarverslag IGC '96 en het democratisch deficit, 16 juni 1995, Leendert Jan Bal (red.), 60 p. Prijs: f 10,- / EUR 5,-

Naar een 'Europees binnenlands veiligheidsbeleid'? Europese samenwerking en de 'autonomie' van nationale veiligheidsdiensten, door Mr. J.F.M. Pouw, mei 1995, 173 p. Prijs: f 25,- / EUR 12,50

De internationaal-politieke positie van Nederland na de Koude Oorlog, J.G. Siccama (red.), maart 1995, 50 p. Prijs: f 10,- / EUR 5,-

De positie van Nederland in de internationale economie, verslag van een studiebijeenkomst gehouden op 1 juni 1994, Verslag: Drs. M.A.J. Donckers, juli 1994, 48 p. Prijs: f 10,- / EUR 5,-

Samenwerking met Centraal- en Oost-Europa, verslag van een studieconferentie gehouden op 4 juni 1993, Drs. H.H.J. Labohm (eindredactie), augustus 1993, 81 p. Prijs: f 10,- / EUR 5,-

De Nederlandse krijgsmacht en VN-taken, door D.A. Leurdijk, april 1993, 36 p. Prijs: f 10,- / EUR 5,-

De toekomstige plaats van West-Europa in een tripolaire wereldeconomie, verslag van een studieconferentie gehouden op 19 maart 1993, Drs. H.H.J. Labohm (eindredactie), mei 1993, 101 p. Prijs: f 10,- / EUR 5,-

Bekend en onbemind. Het beeld van Duitsland en Duitsers onder jongeren van vijftien tot negentien jaar, door Lützen B. Jansen, maart 1993, 82 p. Prijs: f 10,- / EUR 5,-

De toekomst van de Nederlandse buitenlandse politiek, bijdragen aan de Jubileumconferentie van Instituut Clingendael gehouden op 13-14 januari 1993, 162 p. Prijs: f 10,- / EUR 5,-

Integratie, stabiliteit en vreedzame verhoudingen in Europa, door R. de Wijk, december 1992, 35 p. Prijs: f 10,- / EUR 5,- (UITVERKOCHT)

Maatschappelijke ongelijkheid en verdeling van de dienstplichtlast, door J.G. Siccamma, december 1992, 32 p. Prijs: f 10,- / EUR 5,-

De gewijzigde veiligheidssituatie en de dienstplicht, door M. van den Doel, oktober 1992, 21 p. Prijs: f 10,- / EUR 5,-

De dienstplicht in internationaal perspectief, door M. van den Doel, oktober 1992, 51 p. Prijs: f 10,- / EUR 5,-

Boedapest vraagt meer veiligheid. Hongarije temidden van instabiliteit, door M. van den Doel, februari 1992, 55 p. Prijs: f 10,- / EUR 5,-

Veiligheid voor Tsjechen en Slowaken. Praag op zoek naar een nieuwe strategie, door M. van den Doel, december 1991, 65 p. Prijs: f 10,- / EUR 5,- (UITVERKOCHT)

Warschau zonder pact. De Poolse veiligheidsoptiek, door M. van den Doel, augustus 1991, 71 p. Prijs: f 10,- / EUR 5,-

Het Russische VN-beleid onder Gorbatsjov, door D.A. Leurdijk, september 1989, 43 p. Prijs: f 10,- / EUR 5,- (UITVERKOCHT)

Clingendael-publikaties zijn verkrijgbaar bij het Instituut Clingendael.

Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael'

Clingendael 7

Postbus 93080

2509 AB 's-Gravenhage

Telefoon: 070-3245384

Telefax: 070-3282002

Informatie bij de afdeling Onderzoek, 070-3746-605/606/622/636

Email: research@clingendael.nl